

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

ΚΡΑΤΙΚΗ ΟΡΧΗΣΤΡΑ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

42^ο ΔΗΜΗΤΡΙΑ

50

χρόνια
από το θάνατό του

ΑΦΙΕΡΩΜΑ

Νίκος
Καζαντζάκης

25/10/07

Μέγαρο Μουσικής Θεσσαλονίκης

ΚΡΑΤΙΚΗ ΟΡΧΗΣΤΡΑ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

THESSALONIKI STATE SYMPHONY ORCHESTRA

Καλλιτεχνικός Διευθυντής
Κρατικής Ορχήστρας Θεσσαλονίκης
Μύρων Μιχαλίδης

Ειδικό Ταμείο Οργάνωσης Συναυλιών (ΕΤΟΣ)

Πρόεδρος
Βασίλης Γάκης
Αντιπρόεδρος
Κωνσταντίνος Καλαϊτζής

Μέλη
Θεοφάνης Καραγιώργος
Στέλλα Μπότσα
Ευσταθία Μαυρίδου-Γκουτζίκα

Ευχαριστούμε το **ΜΟΥΣΕΙΟ ΝΙΚΟΥ ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗ**
για την ευγενική παραχώρηση κειμένων και φωτογραφικού υλικού.

Συντονισμός - Επιμέλεια ύλης:
Λίνα Μυλωνάκη
Μουσικολογική επιμέλεια:
Evelin Voigtmann
Μεταφράσεις:
Γλώσσημα και Βερχάιμ

Φωτογραφίες ΚΟΘ:
Νώντας Στυλιανίδης
Φωτογραφία Αίθουσας
Δοκιμών ΚΟΘ:
Άρης Ράμμος

Σχεδιασμός εντύπου:
pad advertising
Φιλμ - Εκτυπώσεις:
ΚΑΠΑ-ΜΙ Κουρτίδου-Μυλαράκης

50
χρόνια
από το θάνατό του

Γιώργος Κουμεντάκης
καλλιτεχνική επιμέλεια

Πέμπτη
25/10

ώρα 21:00

Μέγαρο Μουσικής
Θεσσαλονίκης

ΑΦΙΕΡΩΜΑ

Νίκος Καζαντζάκης

Μύρων Μιχαηλίδης
διεύθυνση ορχήστρας

Μαρίνα Φιδέλη
μεσόφωνος

Michal Lehotský
τενόρος

Άρης Αργύρης
βαρύτονος

Ενορχηστρώσεις:
Γιάννης Σαμπροβαλάκης,
Γιάννης Ψαθάς

Ο Πρωτομάστορας: Η άδυτη συνέχεια της ζωής και της σκυτάλης που δίνει ο πατέρας στο γιο και η μάνα στην κόρη.

Μανώλης Καλομοίρης (1883-1962)

Εισαγωγή και Ιντερμέδιο του τραγουδιστή (Ειδυλλιακός Χορός) από τη μουσική τραγωδία «Ο Πρωτομάστορας» (1915/1929/1940) πάνω στην ομώνυμη τραγωδία του Νίκου Καζαντζάκη

μουσικολογική επιμέλεια:

Γιάννης Σαμπροβαλάκης (2007)

Α' εκτέλεση από την ΚΟΘ

Greek Passion: Η μοναδικότητα του Έλληνα να είναι ταυτισμένος με τη πατρίδα του και να αντλεί δύναμη από αυτή καθ' όλη τη διάρκεια της πορείας του

Bohuslav Martinů (1890-1959)

«Τα ελληνικά πάθη» (1961)

Αποσπάσματα από την Α', Β' και Γ' πράξη της όπερας, που βασίζεται στο μυθιστόρημα του Νίκου Καζαντζάκη

«Ο Χριστός ξανασταυρώνεται» (concertante παρουσίαση)

Α' εκτέλεση από την ΚΟΘ

Ο τελευταίος πειρασμός:

Ο δισυπόστατος τελευταίος πειρασμός για τον Θεό και εκ παραλλήλου για τον άνθρωπο

Bohuslav Martinů (1890-1959)

«Τα ελληνικά πάθη» (1961)

Απόσπασμα από την Δ' πράξη της όπερας Άρια του Μανολιού (Δ' πράξη, Σκηνή 2)

Amor Fati: Η ανησυχία κάθε ανθρώπου να φτάσει όσο πιο ψηλά μπορεί, ξεπερνώντας την ανάγκη, νικώντας το φόβο, την ελπίδα και το θάνατο, κατακτώντας την ελευθερία...

Γιώργος Κουμεντάκης (γεν. 1959)

“Amor Fati” (2007)- Ανάθεση της ΚΟΘ

για τα 50 χρόνια από το θάνατο του Νίκου Καζαντζάκη

Α' παγκόσμια εκτέλεση

ΔΙΑΛΕΙΜΜΑ

Απόσπασμα από το ντοκιμαντέρ για το Νίκο Καζαντζάκη

Β' ΜΕΡΟΣ

Ο Καπετάν Μιχάλης: Η αναπόσπαστη ανάγκη από την ανθρώπινη φύση για ελευθερία.

Μάνος Χατζιδάκις (1925-1994)

«Καπετάν Μιχάλης», έργο 24 (1966)

ενορχήστρωση: **Γιάννης Σαμπροβαλάκης** (2007)

Μουσική για τη θεατρική διασκευή του ομώνυμου μυθιστορήματος του Νίκου Καζαντζάκη

Εισαγωγή: Χορός στο ρυθμό του Συρτού πεντοζάλη *(ορχηστρικό)*

Όμορφη που 'ναι η Κρήτη

Δεν ήταν νησί

Κυρά μου Αμπελιώτισσα

Η Κρασογιώργαινα

Μεγαλοβδόμαδο

Κερκέζικο τραγούδι (Το μοτίβο της Εμινέ)

Βαριά απόψε η νύχτα *(ορχηστρικό)*

Η σφαγή *(ορχηστρικό)*

Πού είναι ο Θεός

Α' εκτέλεση από την ΚΟΘ

Ζορμπάς: Μια αφήγηση του Μίκη Θεοδωράκη για το πώς έγραψε το Ζορμπά και μια ακολουθία εικόνων με την αιώνια κρητική λεβεντιά

Μίκης Θεοδωράκης (γεν. 1925)

«Ζορμπάς»-Μπαλέτο (1964/1978)

Βασισμένη στην κινηματογραφική μουσική της ταινίας «Αλέξης Ζορμπάς»

I. Μαντάμ Ορτάνς

II. Στα περβόλια (ενορχήστρωση: **Γιάννης Ψαθάς**)

III. Ο χορός του Ζορμπά

ΣΥΜΜΕΤΕΧΟΥΝ ΟΙ ΜΟΥΣΙΚΟΙ

κρητική λύρα:

Ζαχαρίας Σπυριδάκης

σαντούρι:

Αγγελίνα Τκάτσεβα

κιθάρα:

Βασίλης Μαστοράκης

σαξόφωνα:

Γιώργος Λυγερίδης

Κωνσταντίνος Δημητρίου

μπουζούκι:

Ηρακλής Ζάκκας

Μανώλης Γεωργοστάθης

ακκορντεόν:

Κώστας Τσούγκρας

Κατά τη διάρκεια της συναυλίας θα προβληθεί ειδικό ντοκιμαντέρ για το Νίκο Καζαντζάκη

ΣΥΝΤΕΛΕΣΤΕΣ ΝΤΟΚΙΜΑΝΤΕΡ

Οργάνωση παραγωγής:

Δημήτρης Ευαγγελινός

Σκηνοθεσία:

Σοφία Ευαγγελινού

Μοντάζ και post-production:

Λάζαρος Αγγουράς

Δημοσιογράφος - Αφηγητής:

Κωστής Παπαγεωργίου

Κατά τη διάρκεια της αφήγησης ακούγονται αποσπάσματα από το CD της ΚΟΘ "Impressions for saxophone and orchestra" (Naxos, 2006), με τον σαξοφωνίστα Θεόδωρο Κερκέζο, υπό τη μουσική διεύθυνση του Μύρωνα Μιχαηλίδη.

ΚΡΑΤΙΚΗ ΟΡΧΗΣΤΡΑ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Η Κρατική Ορχήστρα Θεσσαλονίκης είναι ένα από τα δύο σημαντικότερα συμφωνικά σχήματα της Ελλάδας. Το ρεπερτόριο που περιλαμβάνεται στο πρόγραμμά της ξεκινά από τη μουσική μπαρόκ και φθάνει μέχρι τις πρωτοποριακές συνθέσεις του 21ου αιώνα.

Ιδρύθηκε το 1959 από τον Έλληνα μουσουργό Σόλωνα Μιχαηλίδη και κρατικοποιήθηκε το 1969. Πολλοί και σημαντικοί Έλληνες καλλιτέχνες ανέλαβαν τη διευθυντική «σκυτάλη» της. Πρώτος ο ιδρυτής της και στη συνέχεια ο Γεώργιος Θυμής, ο Άλκης Μπαλτάς, ο Κάρολος Τρικολίδης, ο Κοσμάς Γαλιλαίας, ο Κωνσταντίνος Πατσαλίδης, ο Λεωνίδας Καβάκος και ο Μίκης Μιχαηλίδης. Σήμερα ο αριθμός των μελών της ορχήστρας ανέρχεται στους εκατό περίπου μουσικούς με διευθυντή τον αρχιμουσικό Μύρωνα Μιχαηλίδη.

Πέρα από τις τακτικές συμφωνικές συναυλίες της καλύπτει ένα ευρύ φάσμα καινοτόμων καλλιτεχνικών δραστηριοτήτων, πραγματοποιώντας τακτικά παραστάσεις όπερας,

μπαλέτου, με συνοδεία βωβού κινηματογράφου, κ.ά. Στο πλαίσιο της διαμόρφωσης του μελλοντικού φιλόμουσου κοινού εντάσσεται η έντονη δραστηριότητά της με εκπαιδευτικές συναυλίες για παιδιά, νέους και όλη την οικογένεια.

Ένας από τους βασικούς στόχους της ορχήστρας είναι η προβολή της ελληνικής μουσικής παρακαταθήκης με την παρουσίαση πολλών πρώτων εκτελέσεων πανελληνίως και παγκοσμίως. Στο ίδιο πλαίσιο εντάσσεται και η προώθηση νέων καλλιτεχνών, πολλοί από τους οποίους σήμερα είναι καταξιωμένοι στην ελληνική και διεθνή μουσική σκηνή. Πρωτοπορώντας στον ελληνικό μουσικό χώρο ηχογραφεί με διεθνούς κύρους δισκογραφικές εταιρείες, όπως η BIS και η NAXOS.

Στον κατάλογο των Ελλήνων και ξένων αρχιμουσικών και σολίστ που έχουν συμπράξει με την Κ.Ο.Θ., συμπεριλαμβάνεται ένας μεγάλος αριθμός διάσημων προσωπικοτήτων:

© Ν. Στυλιανίδης

P. Domingo, L. Pavarotti, J. Anderson, S. Accardo, A. Ciccolini, S. Mintz, A. Khatchaturian, M. Rostropovich, Y. Horenstein, E. Kurtz, Y. Simonov, Οδ. Δημητριάδης, C. Mandeal, N. Gutman, M. Maisky, Κ. Κατσαρής, Λ. Καβάκος, V. Ashkenazy, P. Badura-Skoda, N. Magalov, L. Kogan, R. Ricci, V. Tretjakov, V. Spinakov, L. Berman, P. Fournier, B.L. Gelber, W. Nelson, Κ. Πασχάλης, Δ. Σγούρος, Μ. Τιρίμο, Θ. Κερκέζος, κ.ά.

Η Κρατική Ορχήστρα Θεσσαλονίκης πραγματοποιεί τις συναυλίες της στο Μέγαρο Μουσικής Θεσσαλονίκης. Πέρα από τη συχνή και συστηματική παρουσία της σε πόλεις ολόκληρης της Βόρειας Ελλάδας, περιοδεύει σε όλο τον ελλαδικό χώρο. Εμφανίζεται επίσης στο Μέγαρο Μουσικής Αθηνών και συμπράττει στα σημαντικότερα φεστιβάλ τόσο της χώρας όσο και του εξωτερικού (Φεστιβάλ Αθηνών-Ηρώδειο, Δημήτρια, Φιλίππων, Διεθνές Φεστιβάλ «Κύπρια»-Κύπρος, International Festival

Zino Francescatti-Μασσαλία, Φεστιβάλ Ecléctic-Βαλένθια, κ.ά.).

Τον Φεβρουάριο του 2007 η παραγωγή της ΚΟΘ "Impressions for saxophone and orchestra", με σολίστα τον Θεόδωρο Κερκέζο και διευθυντή ορχήστρας τον Μύρωνα Μιχαηλίδη, απέσπασε το βραβείο ποιότητας δισκογραφίας Pizzicato "Supersonic".

Ηλεκτρονική διεύθυνση: www.tssso.gr

Το γνήσιο = 3 όμοια

Ο Καζαντζάκης πηγή μουσικής έμπνευσης

Ο Νίκος Καζαντζάκης (18/2/1883-26/10/1957) –ένας από τους σημαντικότερους, αλλά και πιο αμφιλεγόμενους Έλληνες συγγραφείς του 20ού αιώνα, κρητικής καταγωγής– είναι κυρίως γνωστός από τα έργα του «Βίος και Πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά» και «Ο Τελευταίος Πειρασμός». Ο Καζαντζάκης είναι ο περισσότερο μεταφρασμένος νεοέλληνας συγγραφέας και μεγάλος αριθμός των έργων του έχει παρουσιαστεί στο θέατρο και τον κινηματογράφο ή έχει αποτελέσει πηγή μουσικής έμπνευσης για πολλούς συνθέτες Έλληνες και ξένους. Βασικός λόγος γι' αυτό ήταν σίγουρα οι θεματικές των έργων του, που περιλαμβάνουν την τουρκοκρατία στην Κρήτη, τη θρησκεία και την υποκρισία, τη χαρά και την απόλαυση, αλλά και την αναζήτηση του νοήματος της ζωής. Ιδιαίτερα σημαντικές ήταν όμως και οι μεταφράσεις του, ενώ οι ταξιδιωτικές του εντυπώσεις παρουσιάζουν πλούτο στοιχείων και αναφορές σε πολλές μακρινές και όχι τόσο δημοφιλείς χώρες, όπως η Παλαιστίνη, η Ιαπωνία και η Κίνα.

Με τη συμπλήρωση των πενήντα χρόνων από το θάνατο του Νίκου Καζαντζάκη, στις 26 Οκτωβρίου 2007, η Κρατική Ορχήστρα Θεσσαλονίκης έχει ετοιμάσει ένα αφιέρωμα στο μεγάλο αυτό λογοτέχνη από τη σκοπιά της μουσικής, επιλέγοντας αποσπάσματα τόσο από την όπερα «Τα Ελληνικά Πάθη» του Μαρτινίου όσο και από έργα γνωστών Ελλήνων συνθετών, μαζί με την πρεμιέρα του έργου του Γιώργου Κουμεντάκη, που γράφτηκε κατόπιν παραγγελίας γι' αυτή την συναυλία.

Evelin Voigtmann

Δημιουργία Video από την ID Productions

Η ID productions με μεγάλη χαρά τιμή και ευθύνη δημιούργησε τα βίντεο που θα συντροφέψουν τη μουσική βραδιά της ΚΟΘ, για τα 50 χρόνια από το θάνατο του Νίκου Καζαντζάκη. Κατά τη διάρκεια της συναυλίας, εικόνες και ήχοι θα προλογίζουν τα μουσικά έργα, και θα εξάπτουν τη φαντασία με χρώμα κι άρωμα της Κρητικής γης...

Η ID productions είναι εταιρεία οπτικοακουστικών παραγωγών, τηλεοπτικών καλύψεων εκδηλώσεων και συνεδρίων... Στο παρελθόν έχει συνεργαστεί με μεγάλες εταιρείες όπως η Diageo (J.Walker, Gordons), Coca Cola, Chipita, Mall, Camel, Unilever, Astra Zeneca, Γερμανός, Multirama, έντυπα και με τα μεγαλύτερα τηλεοπτικά δίκτυα για παραγωγές βίντεο, και τη δημιουργία οπτικοακουστικών σημάτων.

Εικόνες για τον Νίκο Καζαντζάκη

Ένα ταξίδι μαγικό μέσα από αποσπάσματα των έργων του μεγάλου μας συγγραφέα, Νίκου Καζαντζάκη, πλαισιωμένα μουσικά με παραδοσιακή Κρητική λύρα και ηχογραφημένα αποσπάσματα της Κ.Ο.Θ.

1. Ο Πρωτομάστορας: Μια οπτική καλλιτεχνική προσέγγιση στην άδυτη συνέχεια της ζωής και της σκυτάλης που δίνει ο πατέρας στο γιο και η μάνα στην κόρη.

2. Greek Passion: «Ένα καράβι είναι το σώμα μας που πλέει σε βαθυγάλαζα νερά». Η μοναδικότητα του Έλληνα να είναι ταυτισμένος με τη πατρίδα του και να αντλεί δύναμη από αυτή καθ' όλη τη διάρκεια της πορείας του, είναι ένα βίωμα που μοιράζεται ο συγγραφέας μαζί μας.

3. Ο τελευταίος πειρασμός: Ο δισυπόστατος τελευταίος πειρασμός για τον Θεό και εκ παραλλήλου για τον άνθρωπο. Μια ταύτιση και ένας ταυτόχρονος διαχωρισμός του

ανθρώπου από το Θεό, από κάποιον που ενώ κατηγορήθηκε για άθεος έβρισκε Θεό παντού!

4. Amor fati: Στο τελευταίο βίντεο ξεδιπλώνεται η ανησυχία κάθε ανθρώπου να φτάσει όσο πιο ψηλά μπορεί, ξεπερνώντας την ανάγκη, νικώντας το φόβο, την ελπίδα και το θάνατο, κατακτώντας την ελευθερία...

5. Ο Καπετάν Μιχάλης: Αποσπάσματα από το ομώνυμο έργο του Ν. Καζαντζάκη. Η αναπόσπαστη ανάγκη από την ανθρώπινη φύση για ελευθερία.

6. Ζορμπάς: Μια αφήγηση του Μίκη Θεοδωράκη για το πώς έγραψε το Ζορμπά και μια ακολουθία εικόνων με την αιώνια Κρητική λεβεντιά που περνάει από γενιά σε γενιά.

Ευχαριστούμε πολύ την Κρατική Ορχήστρα Θεσσαλονίκης και ιδιαίτερα τον καλλιτεχνικό της διευθυντή Μύρωνα Μιχαηλίδη, που μας τίμησε με την εμπιστοσύνη του.

Η ομάδα της «ID productions»

Γόβος, Ύψος, Δοξα

**ΜΑΝΩΛΗΣ
ΚΑΛΟΜΟΙΡΗΣ
(1883-1962)**

Ο Πρωτομάστορας

Μουσικολογική επιμέλεια:
Γιάννης Σαμπροβαλάκης (2007)

Εισαγωγή και Intermedio του τραγουδιστή (Ειδυλλιακός Χορός) από τη μουσική τραγωδία «Πρωτομάστορας» (1915/1929/1940) πάνω στην ομώνυμη τραγωδία του Ν. Καζαντζάκη.

Το πρώτο έργο του Καζαντζάκη που μελοποιείται είναι η τραγωδία του «Ο Πρωτομάστορας», βασισμένη στον γνωστό στα Βαλκάνια θρύλο του γεφυριού της Άρτας. Η υπόθεση διαδραματίζεται στην Ήπειρο, όπου γιορτάζεται η ολοκλήρωση μιας γέφυρας ύστερα από αρκετές αποτυχημένες κατασκευές της. Το πλήθος αναστατώνεται από τις προβλέψεις ενός γέρου για την επικείμενη καταστροφή της γέφυρας, αλλά τους ηρεμεί η μελωδία του τραγουδιστή, ο οποίος αναγγέλλει την άφιξη της κόρης του Άρχοντα. Εκείνη συναντιέται στα κρυφά με τον πρωτομάστορα. Πριν αυτός προλάβει να ανακοινώσει στον πατέρα της πως την αγαπάει, ξεσπά μεγάλη καταιγίδα και από τα φουσκωμένα νερά γκρεμίζεται η γέφυρα. Τότε, μια γρια μάντισσα ανακοινώνει πως η γέφυρα θα στεριώσει μόνο αφού θα θυσιαστεί στα θεμέλια η αγαπημένη του πρωτομάστορα. Εκείνος αποσιωπά το όνομά της, όμως η κοπέλα τελικά αποκαλύπτει μόνη της την ταυτότητά της και την κλείνουν στα θεμέλια της γέφυρας.

Ο Καζαντζάκης έγραψε το έργο το 1908-09 στο Παρίσι, με αρχικό τίτλο «Η Θυσία» και το αφιέρωσε στον Ίωνα Δραγούμη. Το 1910 το υπέβαλε στον δραματικό αγώνα «Λασσάνειο» και κέρδισε το βραβείο των χιλίων δραχμών.

Το έργο

Ο Μανώλης Καλομοίρης, συνομήλικος του συγγραφέα και «πρωτομάστορας» της νεοελληνικής εθνικής μουσικής σχολής, ξεκινά τη σύνθεση για τον «Πρωτομάστορα» το 1913, τρία χρόνια μετά την οριστική του εγκατάσταση στην Ελλάδα, και την ολοκληρώνει τον Οκτώβριο του 1915. Ο συνθέτης επέλεξε την τραγωδία του Καζαντζάκη, διότι πληρούσε τα χαρακτηριστικά μιας καλής θεματικής για όπερα, «γιατί πιστεύει πως ο θρύλος μονάχα, ο μύθος της αρχαίας τραγωδίας, καλοδέχεται και ζητάει μάλιστα την επεξεργασία της μουσικής». Και παρ' ότι ο Καλομοίρης εμφανίζει έντονα βαγκνερικά στοιχεία, όπως τα εξαγγελτικά μοτίβα ή την ατέρμονη μελωδία, και σπάνια μόνο αυτούσιες δημοτικές μελωδίες, πέρα από το ελληνικό χρώμα των διαστημάτων και ρυθμών, η όπερα αυτή θεωρείται η πρώτη της νεοελληνικής εθνικής σχολής.

Μετά την πρεμιέρα της όπερας, στις 11 Μαρτίου 1916 στην Αθήνα, το κοινό χωρίστηκε

σε δύο παρατάξεις, από τις οποίες η αρνητική επηρεάστηκε λιγότερο από μουσικά κριτήρια και περισσότερο από πολιτικά (διότι ο συνθέτης την είχε αφιερώσει στον Ελευθέριο Βενιζέλο) και γλωσσικά, αφού ο Καλομοίρης επέλεξε για το λιμπρέττο την –τότε νέα– δημοτική γλώσσα αντί της καθαρεύουσας. Αργότερα ο Καλομοίρης αναθέωρησε δύο φορές το έργο (1929 και 1940).

Σήμερα το Κέντρο Ελληνικής Μουσικής έχει αναλάβει την έκδοση ολόκληρου του έργου «Πρωτομάστορας» σε συνέκδοση με την Εθνική Λυρική Σκηνή, υπό τη μουσικολογική επιμέλεια του Γιάννη Σαμπροβαλάκη, στην οποία βασίζεται και το απόσπασμα της συναυλίας.

Αξίζει πάντως να αναφερθεί πως ο Καλομοίρης επέλεξε το 1961 άλλη μία τραγωδία του Νίκου Καζαντζάκη, τον «Κωνσταντίνο Παλαιολόγο», που έμεινε η τελευταία του όπερα.

Evelin Voigtmann

...υπέψυξεν τὴν ψαύειν. Θεὸς μου

**BOHUSLAV
MARTINŮ
(1890-1859)**

**«Τα ελληνικά πάθη»
“The Greek Passion” (1961)**

Η όπερα «Τα Ελληνικά Πάθη» (1958/1961) αποτελεί το τελευταίο μελοδραματικό έργο του σημαντικότερου Τσέχου συνθέτη του 20ού αιώνα Μποχουσλάβ Μαρτινού. Βασίζεται στο μυθιστόρημα «Ο Χριστός Ξανασταυρώνεται» του Νίκου Καζαντζάκη, γραμμένο στα τέλη του 1948 στην Αντίμη της Γαλλίας. Η δεύτερη και οριστική μορφή του μυθιστορήματος εκδόθηκε το 1953, ενώ το 1954 κυκλοφόρησε ήδη η αγγλική μετάφραση του Jonathan Griffin. Στα 1955 γράφτηκε από τον Jules Dassin, με τη συνεργασία του συγγραφέα, το σενάριο της ταινίας που πήρε τον τίτλο “Celui qui doit mourir” (Αυτός που πρέπει να πεθάνει), η οποία προβλήθηκε στο Φεστιβάλ των Καννών το 1956. Επίσης, το 1955 ο Μαρτινού έγραψε το λιμπρέτο της όπερας με τίτλο “The Greek Passion”, με την έγκριση και στενή συνεργασία του συγγραφέα. Μάλιστα ο Καζαντζάκης προέτρεψε τον Μαρτινού να μελοποιήσει το έργο «Ο Χριστός Ξανασταυρώνεται» αντί του «Ζορμπά», που αρχικά είχε επιλέξει ο συνθέτης.

Η όπερα του Μαρτινού υπάρχει σε δύο εκδοχές: την πρώτη εκδοχή, τη λεγόμενη και «εκδοχή του Λονδίνου» που προοριζόταν να παιχτεί στο Covent Garden του Λονδίνου το 1958, τη συνέθεσε ο Μαρτινού από το 1954 ως το 1957. Όμως, σύμφωνα με τον Ales Brezina, μελετητή του Μαρτινού και διευθυντή του Ινστιτούτου “Μαρτινού” στην Πράγα, τελικά δεν παίχτηκε στο Λονδίνο, λόγω της κρίσης τότε στην Κύπρο, που περιέπλεκε τις σχέσεις μεταξύ Μεγάλης Βρετανίας και Ελλάδας.

Την δεύτερη εκδοχή του έργου, τη λεγόμενη της Ζυρίχης, που είναι και η πιο γνωστή, ο Μαρτινού τη συνέθεσε από το 1957 ως το θάνατό του το 1959. Όταν στις 9 Ιουνίου 1961 το έργο παρουσιάστηκε σε παγκόσμια πρεμιέρα στη Ζυρίχη, οι δύο δημιουργοί είχαν πεθάνει, και την παράσταση παρακολούθησαν οι χήρες τους.

Η θεματική του μυθιστορήματος, όπου απλοί Έλληνες χωρικοί αναβιώνουν τα πάθη του Χριστού, ενέπνευσε τον Μαρτινού σε μια μεγάλη τραγική όπερα. Για έναν καλλιτέχνη, ο οποίος αυτοεξορίστηκε και έζησε την Ευρώπη μεταξύ 1912 και 1940, ενώ πέρασε το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο στην Αμερική, η απάρνηση των χριστιανικών αξιών και η απανθρωπιά, σε συνδυασμό με την όλο και πιο έντονη ταύτιση των ανθρώπων-πρωταγωνιστών με τα βιβλικά πρόσωπα, σίγουρα αποτελούσαν εξαιρετικό ερέθισμα. Για δραματουργικούς λόγους πολλά στοιχεία έπρεπε να αφαιρεθούν, ενώ το λιμπρέττο επικεντρώθηκε στα πρόσωπα: τον Μανωλιό, που εκλέγεται να είναι ο Χριστός, τη χήρα

Κατερίνα, τη Μαρία Μαγδαληνή και τον Παναή ως Ιούδα, που θα γίνει το όργανο της καταστροφής του Μανωλιού. Οι πρόσφυγες, που αναζητούν βοήθεια, αλλά εκδιώκονται από τις αρχές (κυρίως τον ιερέα του χωριού), ενώ ο Μανωλιός τους υποστηρίζει, ζωντανεύουν επίσης βιώματα του α΄ μισού του 20ού αιώνα. Ο Μαρτινού καταφέρνει με τη μουσική του, ανατρέχοντας τόσο σε ελληνικές μελωδίες όσο και σε στοιχεία της τσέχικης δημοτικής μουσικής, να πετύχει την κατάλληλη έκφραση για τα λόγια και την ατμόσφαιρα του έργου, με μια κατά βάθος δεξιοτεχνική απλότητα.

Evelin Voigtmann

Μελίνα Μερκούρη, Jules Dassin και το ζεύγος Καζαντζάκη στην πρεμιέρα της ταινίας "Celui qui doit mourir" (Αυτός που πρέπει να πεθάνει), σε σκηνοθεσία Jules Dassin, στο Φεστιβάλ των Καννών (1957).

ΑΠΟΣΠΑΣΜΑΤΑ ΑΠΟ ΤΑ «ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΠΑΘΗ» (1961) ΤΟΥ Bohuslav Martinů

ACT I – Scene 3

Priest Fotis: Daughter of the Almighty, great stone. And thou, water, who knowest no sleeps and wellest from the rock to quench the thirst of the martlets and falcon. And thou fire, who sleepest in the wood and waitest for the Man to awaken thee...

Blessed are the hour of our meeting. We are men hunted be men, wild and sorrowful souls. We bring the bones of our fathers, the tools of our labor and the seed of Man.

ACT III-SCENE 3

At a small room in Katerina's house. Dark evening. On the wall the Icon of the Holy Virgin, lit by a tiny lamp. In a corner an oil lamp is burning. Music comes from very far. Manolios knocks at the door.

Katerina: Who is there? Who is there?

Manolios: Open!

Katerina: Who is there?

Manolios: Manolios.

Katerina opens at once, holds out her arms joyfully.

Katerina: It's you! It's you! You! You've come, you've come! It's you! You're here at last (harmonica behind the stage). Day and night...day and night, I think of you, I think of you. I cry out to you, I cry out to you. Come, oh come, come! And here you are! You have come!

Α΄ ΠΡΑΞΗ – Σκηνή 3

Παπα-Φώτης: Βράχε, δώρο Θεού, πέτρα εσύ, κι εσύ νερό που ακάματο κυλάς, κι από τη γη αναβλύζεις, και ξεδιψάς τα γεράκια και τα αηδόνια, κι εσύ, φωτιά, που καρτερείς στο ξύλο, τον άνθρωπο να σε ξυπνήσει...

Νά' ναι τούτη η στιγμή ευλογημένη! Πονεμένοι και διωγμένοι, κουβαλάμε τα οστά των προγόνων, τα σύνεργα του μόχθου και τον σπόρο του ανθρώπου.

Γ΄ ΠΡΑΞΗ- Σκηνή 3

Αργά το βράδυ. Δωμάτιο στο σπίτι της Κατερίνας. Στον τοίχο, εικόνα της Παναγίας, που φωτίζεται από μικρό καντήλι. Στην άκρη, μια λάμπα αναμμένη. Μακριά, απ' το χωριό, ακούγεται ένα ακορντεόν να παίζει. Η Κατερίνα σιγομουρμουρίζει. Ο Μανολιός χτυπά την πόρτα.

Κατερίνα: Ποιος είναι;

Μανολιός: Άνοιξε!

Κατερίνα: Ποιος;

Μανολιός: Ο Μανολιός.

Η Κατερίνα ανοίγει την πόρτα και απλώνει τα χέρια της.

Κατερίνα: Εσύ, εσύ... ήρθες! Είσαι εδώ! Μέρα-νύχτα, μέρα-νύχτα σε σκέφτομαι... Μέρα-νύχτα σε φωνάζω: Μανολιό, έλα, έλα! Και να'σαι, εδώ! Ήρθες, πια!

Manolios: I've come, to beg you never think of me any more, and never call me any more!

Katerina: My love, my love! (livid, she steadies herself against the wall). You are the only hope I have in the world! Without my wanting it, without your wanting it, you've now become my salvation. My love, without you I'm lost.

Manolios: Katerina, my sister, my sister, you must forget me, leave me free, let me be. Help me!

Katerina: You're like a child in danger, calling me in the night. What can I do for you, dear one? Take my soul, lead it where you will, it's yours! You spoke the word, which has set me free.

You too, Manolios, you have said the word which delivered me. You called me sister... sister...sister! Sister, sister, sister. Go. I will wait for you.

Manolios opens the door and vanishes into the night.

ACT IV- Scene 2

Manolios comes from the church

Manolios: I waited patiently for my Lord. And he inclined to me and heard my cry. He led me out of the dreadful pit and set my feet on a hard rock and put a new song in my mouth. Our daily fate is determined by Heaven. A time to be born. A time to die. A time to weep and a time to laugh. A time to mourn. A time to dance. A time to love and

Μανολιός: Σε ικετεύω, μη με σκέφτεσαι πια, μη με φωνάξεις ξανά!

Κατερίνα: Αγάπη μου, είσαι η ελπίδα μου, η μόνη στη γη! Δίχως να θέλω εγώ, δίχως εσύ να το θες, έχεις γίνει ο σωτήρας μου. Αγάπη μου!

Μανολιός: Αδελφή μου, αδελφή μου, να με ξεχάσεις πρέπει, κι εγώ, να λυτρωθώ.

Κατερίνα: Σαν να'σαι ένα παιδί, που φοβάται και φωνάζει τη νύχτα. Τι να σου κάνω εγώ, αγαπημένε; Την ψυχή μου οδήγα όπου θες. Δική σου. Πες μου εσύ. Εγώ δεν ξέρω. Κι εσύ Μανολιό, μου είπες το λόγο που μ'ελευθέρωσε. Με φώναξες αδελφή! Αδελφή! Πήγαινε. Θα σε καρτερώ.

Ο Μανολιός ανοίγει την πόρτα και εξαφανίζεται στο σκοτάδι.

Δ' ΠΡΑΞΗ – Σκηνή 2

Ο Μανολιός επιστρέφει από την εκκλησία.

Μανολιός:

Περίμενα υπομονετικά τον Κύριο. Και έσκυψε κοντά μου, ακούγοντας την προσευχή μου. Με γλίτωσε από τη φοβερή παγίδα και με έστησε ξανά στα πόδια μου και μου έβαλε καινούριες μουσικές στο νου. Η καθημερινή μας μοίρα ορίζεται από τον Παράδεισο. Υπάρχει μια μέρα που γεννιόμαστε. Και μια μέρα που

a time to hate. A time for peace. A time for warfare.

Listen and hear! In front of all I'll confess.
When the priest said to me "It is you God has chosen, my heart split in a thousand pieces. The village confined me. Even these open hills were too small for me! The spirit of pride was in me!
God opened my eyes. He said to me: "Liar! Liar! You want to be like Christ and after you've been on the cross, you'll go home".

At that moment, Satan was waiting for me. Sitting on the edge of the well... smiling at me. Katerina!
Her lips were so red, the blood rushed to my head. I resisted her, but I took her with me in my thoughts, in my heart. Day and night I dreamed of her! I pretended to be thinking of Christ. Lies, Lies! It was of her I was thinking. But now I understand, I understand, God works in silence. He knows no haste. In the midst of darkness deliverance is at work. Every resolution a man makes is like the fruit of a tree. Slowly, patiently, the fruit ripens and falls.

πεθαίνουμε. Μια μέρα που κλαίμε και μια άλλη που γελάμε. Μια μέρα που θρηνούμε. Και μια μέρα που χορεύουμε. Μια μέρα που αγαπούμε και μια μέρα που μισούμε. Είναι η ώρα του πολέμου.

Ακούστε, Χριστιανοί! Σ' όλους μπροστά ομολογώ. Όταν μου'πε ο παπάς «ο Θεός σ'έχει επιλέξει», η καρδιά μου έγινε χίλια κομμάτια. Το χωριό δεν με χώραγε. Ετούτη η γωνιά, όπου ο Πάνσοφος Θεός μ'έχει στείλει, μου ήταν, πια, μικρή. Και γίνηκα, ναι, αλαζόνας! Μα εσύ, Γιαννακό, μου ανοίγεις τα μάτια και μου λες: «Ψεύτη! Ψεύτη! Μιμείσαι, λες, το Χριστό, μα σαν κατεβείς απ' το Σταυρό, σπίτι θα πας, κι εκεί η Λενιώ θα σε προσμένει!».

Όμως, τότε, ο Σατανάς καρτερεί! Στου πηγαδιού την άκρη καθιστός, χαμογελάει! Η Κατερίνα, η πόρνη, με τα χείλη της βαμμένα. Το αίμα μου ανεβαίνει στο κεφάλι! Την άφησα... μα την πήρα μαζί μου, μες στη σκέψη, μες στο αίμα μου. Μέρα-νύχτα, σκεφτόμουν αυτήν... ενώ έκανα πως σκέφτομαι το Χριστό. Ψέμα! Ψέμα! Αυτήν σκεφτόμουν μονάχα! Μα τώρα πια το ξέρω. Κατάλαβα. Ο Θεός δουλεύει αργά, και ποτέ του δεν βιάζεται. Στον αιώνα των αιώνων! Στο βαθύ σκοτάδι, ευλογία το φως Του! Κάθε απόφαση ανθρώπου είναι όπως του δέντρου ο καρπός. Σταθερά, αργά, ο καρπός ωριμάζει και πέφτει.

ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΟΥΜΕΝΤΑΚΗΣ (γεν. 1959)

“AMOR FATI”

ΑΝΑΘΕΣΗ ΤΗΣ ΚΟΘ (2007) ΓΙΑ ΤΑ 50 ΧΡΟΝΙΑ ΑΠΟ ΤΟ ΘΑΝΑΤΟ ΤΟΥ ΝΙΚΟΥ ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗ

Ο Irvin Yalom αναφέρει στο βιβλίο του «Θρησκεία και Ψυχιατρική»: *«Προτιμώ σαφώς μια νιτσειϊκή προοπτική που είναι εορταστική για τη ζωή, δεμένη με τη ζωή... Εκείνοι που νιώθουν ότι έχουν ζήσει πλούσια τη ζωή τους, ότι έχουν εκπληρώσει τις δυνατότητές τους και τον προορισμό τους, βιώνουν λιγότερο πανικό μπροστά στο θάνατο».* Οι ψυχοθεραπευτές έχουν να μάθουν πολλά από το Νίκο Καζαντζάκη, τον συγγραφέα τόσων δοξαστικών για τη ζωή έργων... Μ' αρέσει πολύ η φράση του στην «Αναφορά στον Γκρέκο»: *«Να μην αφήσω στο Χάρο τίποτα να μου πάρει –μονάχα λίγα κόκαλα».* Είναι ένας καλός οδηγός για τη ζωή μας...

Οι σκέψεις αυτές του Irvin Yalom έγιναν η αφετηρία έμπνευσης του “Amor Fati” (Αγάπη για τη μοίρα σου), ενός αισιόδοξου έργου. Ίσως το πρώτο μου έργο με θετική παρόρμηση για τη ζωή.

Τον μουσικό πυρήνα και το βασικό θέμα άντλησα από τις κρητικές κοντυλιές και το ηχώχρωμα στηρίχτηκε στον ήχο της λύρας, στον θιάμπολι, την μάντουρα και την

ασκομάντουρα. Από τα χάλκινα της ορχήστρας προτίμησα μόνο τα κόρνα, για λόγους οικονομίας και αποφυγής περιττών εντάσεων και εντυπωσιασμού.

Το έργο αποτελείται από τρία συνεχόμενα μέρη και μια μακροσκελή coda, σε ένα και μόνο tempo.

Προσπάθησα να δω το έργο του Νίκου Καζαντζάκη με σύγχρονη ματιά, χωρίς τη συνήθη φολκλορική διάσταση, λαθεμένη και πολύ περιοριστική για την ουσία της δημιουργίας του, το φιλοσοφικό και ιδεολογικό του περιεχόμενο.

Από το 1994, που μου απονεμήθηκε το βραβείο «Νίκος Καζαντζάκης» στο Ηράκλειο, σκεφτόμουν τη σύνθεση ενός μουσικού έργου, εμπνευσμένου από το έργο του και την προσωπικότητά του. Η ανάθεση της Κρατικής Ορχήστρας Θεσσαλονίκης και του Μύρωνα Μιχαηλίδη υπήρξε καταλυτική για την εκπλήρωση της επιθυμίας μου, και τους ευχαριστώ θερμά.

Γιώργος Κουμεντάκης

Σκηνή από τη θεατρική παράσταση του έργου «Καπετάν Μιχάλης» από το Ελληνικό Λαϊκό Θέατρο Μάνου Κατράκη (διασκευή Κώστας Κοτζιάς - Γεράσιμος Σταύρου), σε σκηνοθεσία Μάνου Κατράκη και μουσική Μάνου Χατζιδάκι, 1966.

50 7 7 7

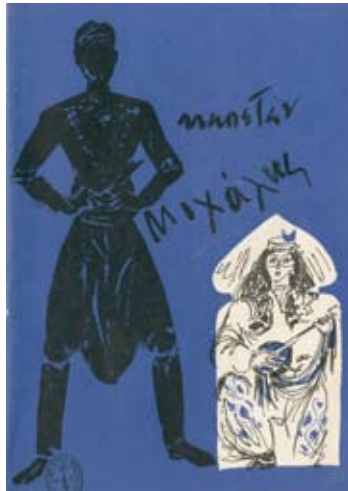
**ΜΑΝΟΣ
ΧΑΤΖΙΔΑΚΙΣ**
(1925-1994)

**«Καπετάν Μιχάλης»,
έργο 24 (1966)**

Ενορχηστρωτής:
Γιάννης Σαμπαροβάκης

Κατά διαστήματα είχαν ανατεθεί στον Καζαντζάκη πολιτικές ή τιμητικές θέσεις, αλλά συνήθως ύστερα από κάποιο διάστημα ο συγγραφέας παραιτούνταν από αυτές για ποικίλους λόγους. Έτσι συνέβη και το 1948, όταν ο Καζαντζάκης παραιτήθηκε από φιλολογικός σύμβουλος της UNESCO για να αφοσιωθεί στο λογοτεχνικό του έργο. Για το σκοπό αυτό εγκαταστάθηκε στην Αντίμη της Γαλλίας, όπου τα επόμενα χρόνια ακολούθησε μία ιδιαίτερα παραγωγική περίοδος κατά την οποία ολοκλήρωσε το μεγαλύτερο μέρος του πεζογραφικού του έργου, συμπεριλαμβανομένων των μυθιστορημάτων «Ο Χριστός ξανασταυρώνεται» και ο «Καπετάν Μιχάλης». Ιδέες και σχεδιάσματα σε διάφορες μορφές για το έργο «Καπετάν Μιχάλης» υπάρχουν ήδη από το 1929, με θεματικές τον πατέρα και παππού του, την αντίσταση στους Γερμανούς και τις εντυπώσεις από το οδοιπορικό στην μετακατοχική Κρήτη, που ολοκληρώνονται στο μυθιστόρημα «Καπετάν Μιχάλης» το 1949 με 1950.

Το έργο, που εκδόθηκε για πρώτη φορά το 1953, διασκευάστηκε για δεύτερη φορά σε θεατρική μορφή το 1966 από τους Γ. Σταύρου και Κ. Κοτζιά, προκειμένου να παιχθεί από το Ελληνικό Λαϊκό Θέατρο του Μάνου Κατράκη. Οι στίχοι των τραγουδιών σχηματίστηκαν από αυτούσιες φράσεις του βιβλίου. Η επιλογή και η σύνθεση σε επτά ενότητες έγινε από τον Γεράσιμο Σταύρου και την μουσική έγραψε ο Μάνος Χατζιδάκις.

2 Άγρια Στοιχεία

Ο Μάνος Κατράκης, ο οποίος ερμήνευσε τον πρωταγωνιστικό ρόλο και σκηνοθέτησε το έργο, σημειώνει στο πρόγραμμα της παράστασης: *«Ήταν πάντα μια βαθιά μου επιθυμία, ένα μου όνειρο να ζωντανέψω στη σκηνή τον Καπετάν Μιχάλη. Μέσα σ' αυτόν τον ήρωα, το μεγάλο τέκνο της Κρήτης και της Ελλάδος, ο Νίκος Καζαντζάκης έκλεισε όλη την αδάμαστη κρητική ψυχή –πάει να πει όλη την Ελληνική και την παγκόσμια ψυχή– το πάθος για την ελευθερία».*

Πράγματι, ο Μάνος Χατζιδάκις έχει γράψει μερικές από τις σημαντικότερες σκηνικές μουσικές για τραγωδίες και κωμωδίες στο Εθνικό Θέατρο, το Θέατρο Τέχνης και το Ελληνικό Χορόδραμα της Ραλλούς Μάνου –ενδεικτικά αναφέρεται ο «Ματωμένος Γάμος» (1948), η «Μήδεια» (1956), οι «Όρνιθες» (1959), «Το Καταραμένο Φίδι» (1951). Ο Χατζιδάκις βρίσκει και στον «Καπετάν Μιχάλη» μια μουσική που εκφράζει τόσο την Κρήτη (ενδιαφέρουσα η χρήση μεταξύ άλλων της κρητικής λύρας και του τσέμπαλου) όσο και τους χαρακτήρες, ιδιαίτερα του Καπετάν Μιχάλη, ο οποίος υπερβαίνει τα προσωπικά του πάθη, κυρίως τον έρωτά του για την Κερκέζα Εμινέ, για να αγωνιστεί μέχρι τελικής πτώσεως εναντίον των πολυάριθμων Τούρκων στον απελευθερωτικό αγώνα της Κρήτης.

Ενδιαφέρον είναι επιπλέον πως στην μελοποίηση των στίχων ο Χατζιδάκις, που είναι ένας κατεξοχήν συνθέτης της μελωδίας, εναλλάσσει κομμάτια πιο απαγγελτικής

απόδοσης με μελωδικές φράσεις –με εξαίρεση την «Κρασσιώργαινα» – αποδίδοντας έτσι έναν πιο δυναμικό χαρακτήρα στα μέρη αυτά. Επίσης προσδίδει και χρώμα δημοτικοφανούς μουσικής με τα τσακίσματα τόσο στα όργανα όσο και στη φωνή.

Στην ενορχήστρωση του έργου για μεγάλη ορχήστρα, ο ενορχηστρωτής Γιάννης Σαμπροβαλάκης εμβαθύνει στην αντιπαράθεση και σύγκρουση των δύο λαών, προσθέτοντας και μια νέα διάσταση με την παρεμβολή ενός αυτοσχεδιασμού του Χατζιδάκι στο τσέμπαλο. Ο Γιάννης Σαμπροβαλάκης αναφέρει χαρακτηριστικά: «Στην πρώτη ηχογράφιση του έργου από τον Μάνο Χατζιδάκι (1966) χρησιμοποιήθηκαν ελάχιστα όργανα: Κρητική λύρα, κιθάρα, λαούτο, τσέμπαλο, μαντολίνο, μαντόλα, κοντραμπάσο. Αργότερα ο συνθέτης χρησιμοποιούσε στις συναυλίες του ένα μεγαλύτερο ορχηστρικό σύνολο (φλάουτο, όμποε, κλαρινέτο, κόρνο, τρομπέτα, άρπα, πιάνο, κιθάρα, βιολί, βιόλα, βιολοντσέλο και κοντραμπάσο).

Επειδή το ίδιο το έργο του Καζαντζάκη είναι πολυπρόσωπο και πληθωρικό, ο Καπετάν Μιχάλης του Χατζιδάκι είναι ένα από τα έργα του που προσφέρονται για ενορχήστρωση, έτσι ώστε να μπορέσει η μουσική του να παρουσιαστεί μέσα σε ένα ορχηστρικό πρόγραμμα.

Η βασική ιδέα ήταν να χρησιμοποιηθούν συμβολικά ορισμένα παραδοσιακά όργανα, τα οποία όχι μόνο εμπλουτίζουν την ορχηστρική παλέτα, αλλά έχουν τη δύναμη να

εκροσωπήσουν δύο παράλληλους μουσικούς κόσμους. Όπως, λοιπόν, παράλληλα κινήθηκε η ζωή των βασικών ηρώων, χριστιανών και μουσουλμάνων της Κρήτης, έτσι και στη συγκεκριμένη ενορχήστρωση η κρητική λύρα (που εδώ εκροσωπεί το ελληνικό στοιχείο) και το σαντούρι (που εδώ εκπροσωπεί το οθωμανικό στοιχείο) συνυπάρχουν δημιουργικά ή συγκρούονται αντιμαχόμενα, ανάλογα με τις εκάστοτε συνθήκες.

Η χρήση ορισμένων ορχηστρικών «ιδιωματισμών» πάντοτε εξυπηρετεί τη μουσική περιγραφή του κειμένου ή του νοήματός του. Μια απλή περίπτωση είναι η περιγραφή ονειρικών καταστάσεων («Νειρεύονταν η Κρασογιώργαινα...») ή η ταυτόχρονη χρήση glissandi και tremoli στα έγχορδα «...και φουρτούνιαζε η θάλασσα». Μια περισσότερο σύνθετη χρήση απαιτήθηκε στην περιγραφή ψυχικών καταστάσεων, όπως στη «Σφαγή» και στο θρήνο, που την ακολουθεί, ή ακόμη στον επίλογο «Πού είναι ο Θεός;», με το χαρακτηριστικό «κλάμα» της κρητικής λύρας. Ιδιαίτερα στη «σφαγή» γίνεται χρήση και ηλεκτρονικών μέσων (με την αλλοιωμένη παρεμβολή ενός αυτοσχεδιασμού του Χατζιδάκι στο τσέμπαλο από την αυθεντική ηχογράφηση) η οποία δίνει στην ορχήστρα το ερέθισμα για έναν σύντομο ελεύθερο αυτοσχεδιασμό, ο οποίος όσο πιο ακραίος γίνει τόσο καλύτερα προσεγγίζει τη φριχτή σκηνή που περιγράφει ο Καζαντζάκης στο έργο του».

Evelin Voigtmann